

Detta är en TEXTVERSION av mobilvandringen om Fogelström, framtagen av Tempus Fugit för jubileumsåret 2017. Vandringen omfattar 15 stopp och går längsmed östra Södermalm.

Karta:

Prolog (stopp 1 på kartan)

Framför henne lyste och glittrade stadens fönster och tak. Svarta torn reste sig över husgyttret. Staden låg som på vattnets glänsande silverbricka. Sträcktes fram mot henne som en gåva. Nu såg hon löftena glimma framför sig. Bara ett år kvar i skolan. Snart vuxen. Snart pröva på allvar. Ung, och därmed var världen ännu ung. Det var inte försent. Det fanns en morgondag. Hon kände att staden låg i världen. Att världen angick henne. Att hon måste våga vandra ut i den. Att man måste våga vara hemma. Flickan drömde. Världen väntade.

1. Att byta land (stopp 2 på kartan)

Per Anders Fogelström föddes här i Stockholm den 22 augusti 1917. Han är starkt förknippad med Stockholm genom sin stora författargärning och många kan då säkerligen anta att just Stockholm och då allra främst Södermalm, är den plats där hans tidiga år och liv varit djupt rotade, men så är inte fallet. Vi står nu här och ser ut över Stockholms inlopp för att markera de båtresor till boenden i andra länder och kanske även den rotlöshet som präglade hans föräldrars tidiga äktenskap och Per Anders första år.

Mamma Naëmi och pappa Arthur hade gift sig sommaren 1914 och redan på bröllopsnatten rest till Finland för att bosätta sig där med anledning av Arthurs arbete som chef på ASEAS kontor i Helsingfors. Första världskriget bryter ut genom skotten i Sarajevo samma år och från sin lägenhet i Helsingfors ser Naëmi och Arthur hur ryska trupper placeras ut runt om i staden och mörkläggning är påbjuden nattetid. Trots turbulensen i Europa vill dock Arthur vidare till ASEAS dotterbolag i dåvarande Petrograd, St Petersburg.

Där bor de bägge under goda förhållanden trots brinnande krig och stora ryska förluster under de kommande åren, men i februari 1917 befinner sig Naëmi bokstavligen talat mitt i den ryska revolutionens inledande fasen då hon fastnar i en folkmassa med plundring och skottlossning. Gravid och orolig för sitt ofödda barn beger hon sig snart hem till Stockholm igen. Arthur närvarar vid Per Anders födelse i augusti, men beger sig sedan tillbaka till Ryssland.

För att återföreina familjen beger sig dock Naëmi och Per Anders på en fem dagar lång båtfärd till Arthur i september 1918, men stannar bara någon månad då ökad kriminalitet och bolsjevikregeringens osäkra framtidsutsikter gjort Petrograd till en ytterst otrygg plats.

Även Arthur skulle komma att lämna Petrograd under turbulenta former en kort tid senare, men inte med siktet inställt på Stockholm, utan på Viborg i Finland. Dit flyttar även Naëmi och den då 18 månader gamla Per Anders 1919 och där föds också Per Anders syster Ingrid, 1921.

Vad Naëmi dock började förstå var att Arthur försnillat pengar från ASEA och därför behövde fly och påbörja en ny karriär som säljare. Detta faller inte väl ut

ekonomiskt. De blir skuldsatta och Naëmi tar beslutet att 1922 återvända permanent till Stockholm med sina barn och även ta ut skilsmässa då Arthur deklarerat att han tänkte emigrera till Amerika med en ny kvinna som han träffat.

Vi kan då tänka oss Naëmis känslotillstånd vid den slutgiltiga ankomsten hit till Stockholm med två små barn och en ytterst osäker ekonomisk framtid, men i trygghet från krig, och hur allt detta, om än bara barnet, måste ha påverkat Per Anders.

2. Den okuvliga friheten (stopp 3 på kartan)

Åter ljuder högtalaren. Ledarens makt var en illusion. Ni har gått innanför bristfälliga stängsel. Stängsel som ramlat inför en liten samlad skaras arbete. Paxtronet som ledaren trodde skulle spränga hela jorden i luften har en helt annan verkan. Idag läkas massor av människor genom dess goda verkningar. Stå still på de platser ni nu ha, snart kommer en man att tala till er. En man som kämpat frihetens kamp till seger. Några batonister och AP-män söka höja sina vapen men nu är massan inte att leka med. De har nyss sett döden på nära håll. De vill inte lämna makten till liknande händer igen. Man tar tag i de misstänkta. Tar av dem vapnen och håller kvar dem för säkerhets skull.

Framför en splittrad estraden träder en man fram. En ganska enkel man. Utan ordenstecken, utan vapen. Han står i ljuset, verkar lite grå, lite gammal, men han sträcker på sig och snart ljuder hans röst genom högtalaren.

- Ni har länge arbetat för att bli ett fritt folk. Ett vaket folk som förstod värdet av sin frihet. Ni har inte fullt kunnat uppskatta den förrän nu. Nu när vi saknat den. Alla måste hjälpas åt för att bygga upp det som har blivit förstört. Vi måste få en bättre rättsordning, ett rättvisare samhälle, en social ordning av högre mått, men allt detta fordrar en samlad kamp. Ett ömsesidigt förtroende och en god vilja. Ni måste glömma all gammal fiendskap. Under den första månaden komma de som ännu leva av landets gamla styresmän, samt de som lett vår frihetskamp att leda landet. Därefter skola utlysas allmänna val så att de rätta männen kunna väljas. Medmänniskor! Jag kan inte tala. Jag är en gammal man som arbetat för våra gemensamma mål efter min lilla förmåga och jag hoppas nu på allas arbete för de svåra dagar som komma.

Han tystnar. Inga applåder, inga hurrarop, men en värme gå genom folkhavet. Ett tack till de som höll ut. Det var röda ligans grundare, tobakshandlare Klas Hein som talade. Nu kommer författaren Karl Janger. Janger är välkänd. Man har läst hans artiklar i Revolt, man har också läst om hans flykt från fängelset. Glada rop välkomna honom. Janger talar inte länge, men han hinner mana till förtröstan, han hinner få dem alla till att le. Att känna ett sprittande arbetshumör, känna att nu har tiden för återuppbyggnad av de fallna kommit. Så manar högtalaren alla att återvända hem.

Strålkastarna lysa över det stora folkhavet. Högtalarna runt landet har berättat om det inträffade. Batonisterna får lämna vapen och batonger. Röda ligan tar hand om polistjänsten. Trogna män har övertagit befälet över armén. Gränsen vaktas. Man vet ju ännu inte det slutliga resultatet av ledarens död. Hur hans eget land skall reagera. Didek visslar belåtet. Hans metod att montera in dynamit under estraden och förbinda det med den gyllene spaken har lyckats. Hans kamp är över. Nu kan han vila och börja tänka på ett nytt liv. Med nya idéer och nya mål. Paxtronapparaten ligger krossad och frihetens boja är sprängd. Till sist går det inte att fjättra mänskligheten ty inom allt för många bor en okuvlig längtan till frihet. En längtan som växer även i den snävaste bur. En längtan som bär till seger.

Denna text är hämtad ur "Den okuvliga friheten". En roman av Per Anders Fogelström som gavs ut i år, 2017 på Stockholms stadsmuseums eget förlag, Stockholmia, men som han skrev redan 1938 som 21-åring. Precis innan andra världskrigets utbrott. På många sätt förutsåg han den utveckling som skulle komma att ske i Europa under de kommande krigsåren, med despoter, propaganda och våld och som i vissa aspekter fortsätter att hända, världen över, idag. Centrala teman i boken märker man även kan härledas till många av de frågor han själv brann för. Pacifism, civillkurage och ett starkt engagemang för omvärlden. På många sätt kan han ses som en visionär. Då, som nu och hans starka tro på att en enda människa kan göra skillnad genom att använda sin röst är någonting som vi alla behöver påminna oss själva om regelbundet.

3. Älskade Stockholm (stopp 4 på kartan)

Det var i början av 1945 som mitt intresse för nuets bakgrund blev så stort att jag började samla fakta om min omgivning. Stockholmiana. Till att börja med i blygsam omfattning. Helt för eget bruk. Som en hobby. Utan någon tanke på att utnyttja materialet i skrivandet. Längre ville jag fortfarande endast berätta om nuet. Allt annat skulle ha varit ett svek. Men medan åren gick hände något märkligt. De gamla skrifterna, klipporna och bilderna började prassla och dofta. De levde och berättade en historia som kändes viktig och var ganska okänd. Det här är Per Anders egna ord ur *Författaren själv* från 1996.

Inför skrivandet av sitt allra mest kända verk *Stadsviten* behövde Fogelström historiskt källmaterial och kom med tiden att skapa sitt eget bibliotek och arkiv med ett kartotek med anteckningar och hänvisningar till samlingens litteratur, pressklipp och kartor. Utöver detta upprättade han topografiska och ämnesordnade register. 1985 sammanställde han även en 256 sidor lång maskinskriven förteckning över sitt material. *Samling av Stockholmiana*.

Fogelströms fokus ligger särskilt på Södermalm, men samtliga stadsdelar, inklusive förorter finns representerade liksom skilda ämnen och företeelser. Hans samling av Stockholmiana tar upp cirka 120 hyllmeter där bokdelen är 80 hyllmeter med ca 6200 volymer och bildsamlingen består av 87 pärmor med ca tio tusen objekt. Denna anses vara helt ovärderlig för forskning om Stockholm än idag och utöver sitt intresse för att skildra staden var han även aktiv gällande dess bevarande. Redan i en bok om Söder från 1953 börjar Per Anders uttrycka kritik mot rivningar i staden som hotar miljö och stämningvärdet då rivningsraseriet gällande exempelvis Klarakvarteren ännu bara var i sin linda.

Om än positiv till vissa förändringar i stadsbilden så som Västerbrons vackra båge och Årstabrons imponerande tyngd och Slussens listiga mönster höjde han ett varningens finger gällande Fåfången och den då tilltänkta Österbroleden. Politiker lyssnade och än idag ligger den där orörd. Hans bok "Ett berg vid vattnet" har undertiteln "En bok om Fjällgatan". Stadens vackraste gata enligt Per Anders, och var tillägnad Stockholms stadsfullmäktige då det vid denna tid fanns långtgående förslag om att riva norra delen av gatan

för att ge plats åt ett kontorshus. För att få beslutsfattare och allmänheten att lyssna på hans vädjan om bevarandet av området vad som än händer, försiktighet, ömsinhet, berättar Fogelström dess historia. Om Stigberget som galgberg under 1500- och 1600-talet. Om bödeln Mäster Mikael som idag har sin egen gata och om sista styverns trappor vars namn kan härledas till krogen som en gång låg där och var många fattiga spenderade sin sista styver. Genom hans historietecknande av för vissa helt okända och betydelselösa platser, räddades samtliga från rivning och större ombyggnationer.

Vi lyssnar på Stella Fare:

Min relation till Per Anders. Den kom tillbaka när jag började skriva på min bok om Brunkebergstorg. För då dök ju han upp i alla möjliga källor. Han var ju synnerligen aktiv under alla de här hårda slagen som man förberedde mot Stockholm då. Ofta så, han skrev inte så många debattartiklar då på den tiden. Han var ju upptagen med sina böcker under de här rivningsåren. De kom ju ut ungefär samtidigt, men däremot gav han en del intervjuer och han citerades flitigt från olika möten. Jag tog väldigt starkt intryck av vad han sa vid ett tillfälle när han agiterade för att man skulle rädda de Sagerska husen på Hamngatan, men då sa Per Anders Fogelström något som jag tyckte var väldigt bra och som jag sen tog med mig i boken och jag kan citera honom ordagrant här:

”Sådana hus behövs för att göra Hamngatan till ett trivsamt stråk och inte bara till en blankpolerad avloppsränna som på snabbast möjliga sätt spolar folkströmmarna genom centrum.”

Det var så klokt och på pricken, äh, för han liksom ringade in vad en gata är. En gatan är ju en upplevelse och för mig är just den här känslan av att staden är liksom en historiebok och hus och kvarter är som kapitel i den här boken och river man ut ett kapitel då blir det som Marianne Råberg sa till mig, hon som sen blev stadsantikvarie i Stockholm, det är som att rycka bort en framtand ur ett vackert garnityr. Det blir en lucka och det känner man av och det Per Anders Fogelström gjorde var att han överbryggade väldigt mycket den här enorma klyftan som alltid har varit, man har ju talat om att man velat bevara Klara så får man ju kastat i ansiktet om soptunnorna och utedassen och råttorna på gårdarna, men Per Anders Fogelström kunde ju med väldigt rak ryggrad kunna säga att det är inte det vi vill rädda, det är inte det vi försvarar. Han jämförde de här gamla husen med nötta antikviteter. Sådana som man är

beredd för att gå i döden för att komma över. Så kan man väl betrakta de gamla husen och han om någon var ju inte den som glamouriserade livsvillkoren förr, men han insåg att husen kan vara värda att bevara ändå. Det är väl där som jag känner fortfarande att Per Anders Fogelström är lika aktuell.

4. Älskade Fjällgatan (stopp 5 på kartan)

”Jag har svårt för att be om något. Har upplevt vad det kostar hur förnedrande det kan vara, men jag var i desperat behov av större utrymmen och att komma närmre min berättelse, så jag uppsökte fastighetskontoret och frågade om det fanns någon möjlighet att få flytta in i just det här huset. Min förfrågan mottogs över förväntan, välvilligt.”

1964 efter boende på Östermalm och Vasastan kom Per Anders äntligen hem till Södermalm hem igen. Den stadsdel som stod hans hjärta särskilt nära och som han ägnade sin första fackbok om Stockholm åt. Som stadsskildrare kan han även ses som speciell då han till skillnad mot övriga inte bara förhåller sig till det vackra och särpräglade, utan även tittar in på ruffiga bakgator och skräpiga bakgårdar som Södermalm vid denna tid såg ut. Detta intresse för och skildring av storstadslivets alla aspekter, från högt till lågt, är en sak som gjort hans författarskap så älskat och unikt.

Per Anders hade varit ute på promenad för att söka stämning och bilder för sitt skrivande och då passerat ett till synes övergivet hus som såg att vara redo att rivas. Här på Fjällgatan 30. Efter brev till Fastighetsverket, som nämnts ovan och en renovering var huset inflyttningsklart för familjen Fogelström. Byggt på 1700-talet, hade det huserat många sjökaptener som hyresgäster, men hamnade i stadens ägo på början av 1900-talet och en av våningarna verkade då som konstnärsateljé. Detta våningsplan slogs ihop med ett tidigare vindsutrymme och den rymliga bostaden kunde husera Per Anders stora samling Stockholmiana samt erbjuda en magnifik vy över strömmen och staden nedanför. I denna bostad bodde Per Anders med familj från 1964 fram till sin död 1998.

Vi lämnar över ordet till Lars Epstein:

Det finns många olika aspekter som Per Anders Fogelström berör i sitt

författarskap. Framförallt tycker jag att han är en fantastisk Stockholmsskildrare, både historiskt och i sin egen nutid så att säga. Han debuterade ju med romanen Att en dag vakna som är en samtidsskildring kan man säga från 40-talets Stockholm. Den kom ut 1949 och jag tycker att det är en av hans bästa romaner från den första perioden av hans författarskap och han fick också väldigt fina recensioner för den här romanen som är både en spännande kriminalhistoria och en slags kollektivroman, där staden på något vis är huvudperson och där han också finns med själv.

Alltså det finns ju så i många av Per Anders Fogelströms böcker, speciellt de tidigare romanerna, så är det hans egen erfarenhet som kommer med i den här natten dom vaknar så är huvudpersonen Robban ett bokhandelsbiträde. En sympatisk person som har väldigt mycket drag av Per Anders Fogelström själv, han jobbade ju själv i en bokhandel som ung när han var 16–17 år. När den här romanen utspelar sig så håller man på och bygger tunnelbanan på, vid Sankt Eriksplan och bokhandeln har han placerat på Sankt Eriksplan även om han själv jobbade i bokhandeln som låg vid Odenplan, och då Robban när han står och väntar på att affärsinnehavaren ska komma till bokhandeln på morgonen så står han och tittar på de här tunnelbanegrävningarna och han beskriver väldigt filmiskt hur de här lastbilarna och grävskoporna, man får en verklig stark känsla av hur det gick till att bygga tunnelbanan, samtidigt som man läser en spännande roman så att säga och det är något som jag tycker är typiskt för Per Anders Fogelström för han är så otroligt noggrann med att det ska vara historiskt korrekt.

Alla hus och gator och allting är som han beskriver, i Stadsserien, med Mina drömmars stad som går från 1860 till 1968 så är han väldigt konkret i sin beskrivning av Stockholm och det tycker jag är något som verkligen fascinerar mig.

En annan aspekt av Per Anders Fogelströms författarskap är det socialhistoriska kan man säga. Det är där han beskriver, Per Anders Fogelström, som ingen annan levande, vad jag vet, svensk historiker har gjort. Det har inte funnits någon tradition att beskriva vanliga enkla människornas historia, utan det har liksom varit riksdagshistoria, krigshistoria och annat. Vad han har gjort är att han har liksom fyllt en lucka vad gäller svensk historieskrivning och även det på ett lättillgängligt sätt så att när man läser de här romanerna så får man samtidigt Stockholms och Sveriges ungdom och

svenska arbetarklassens historia kan man säga på köpet liksom utan att behöva läsa någon tråkig historiebok. För mig är det där en Stockholmsskildrare av stora mått och jag tycker han har fått den plats i den svenska litteraturhistorien som han gjort sig förtjänt av enligt min personliga mening och jag kanske är lite bias eftersom jag är så engagerad i Per Anders Fogelström så ser jag honom som en bättre stockholmsskildrare än Strindberg, enligt min uppfattning.

5. Humanisten (stopp 6 på kartan)

Prästen: - Ni vill ingå äktenskap med varandra. Äktenskapet bygger på kärlek och tillit. Genom att ingå äktenskap lovar ni att respektera och stötta varandra. Som makar är ni två självständiga individer som kan hämta styrka ur er gemenskap. Eftersom ni förklarar att ni vill ingå äktenskap med varandra så frågar jag:

- Vill du Håkan Andersson, ta denna Theresia Sjöström till din hustru att älska henne i nöd och lust?

Håkan: - Ja.

Prästen: - Vill du Theresia Sjöström ta denne Håkan Andersson till din man att älska honom i nöd och lust?

Theresia: - Ja!

Prästen: - Då går det bra att växla ringar.

- Jag förklarar er nu för äkta makar! Å, när ni nu går ut i livet och åter till vardagen, så minns den vilja till gemenskap, den kärlek till varandra och den aktning för varandra som ni känt i denna stund och som har lett er hit. Låt mig önska er önska er lycka och välgång i äktenskapet.

Om du ser ut över vattnet till vänster så ser du Stadshuset. En av de platser där allra flest av de borgerliga vigslarna i Stockholm äger rum varje år. 2015 var det 2826 stycken, men visste du att det är Per Anders Fogelström som skrivit de borgerliga vigsellöften? I början av 1970-talet en förfrågan via en statlig

utredning, familjelagsakskunniga, till ett antal författare, där Per Anders förslag till löften vann. Han var en aktiv humanist i många aspekter av sitt liv. Han var till exempel en av grundarna av Förbundet för religionsfrihet 1951 tillsammans med Ture Nerman och han fick sitt utträde ur Svenska kyrkan beviljat året därpå. Förbundet där han även innehade ordförandeposten under en period var enligt Per Anders inget antigudlighetsförbund, utan kämpade på sin tid bland annat för objektiv religionsundervisning istället för kristendomsundervisning i skolan och för skiljande för kyrkan från staten. De skrev även handböcker för hur en borgerlig begravning kunde tänkas genomföras med förslag på ritual, musik och dikter. Förbundet för religionsfrihet ses idag till viss del som föregångare till förbundet Humanisterna.

6. Sommaren med Monika (stopp 7 på kartan)

- *Det är nog kallt, funderade Monika.*
- *Inte, håll mig i hand så hoppar vi på en gång.*

Han klev upp på bänken och drog henne efter sig. Monika tittade oroligt på den blänkande ytan. Det såg ju skönt ut, men.

- *Nu! Sa han.*
- *Vänta lite. Sa hon.*

Men i samma ögonblick ryckte han till. Han tumlade över bord och ner i vattnet. Monika skrek först, men snart kändes det skönare. De simmade sida vid sida en bit ut i viken. Hand i hand gick de upp mot stranden. Sparkade så att skummet yrde mellan benen. Sprang i sanden. Just på kanten mellan land och vatten. Där havet, trots sin stillhet formade en ständigt skiftande våglinje som gräns. Monika fick lite försprång och sen sprang han ikapp henne, medan hon skrek och frustade och till sist flämtande av ansträngning rullade runt i sanden. De visste inte varför, men idag kände de för första gången friheten. Helt och fullt. De hade inte bara slängt kläderna. Något mer hade följt med på samma gång. De kände ingen skam längre. Ingen förlägenhet.

Sommaren med Monika från 1953 är en av Sveriges mest kända och för tiden mest banbrytande filmer. Den kan på många sätt ses som regissören Ingmar

Bergmans slutgiltiga och stora genombrott. Vad många däremot inte vet om är att det var just Per Anders Fogelström som skrev romanen med samma namn som filmen är baserad på. Den utkom 1951 och räknas även som Per Anders stora genombrott som författare och även privat blev boken betydelsefull för Per Anders då han genom sitt honorar kunde ge sin mamma Naëmi det ekonomiska stöd som möjliggjorde att hon äntligen kunde betala tillbaka familjens skulder från hans uppväxt. Filmatiseringen sågs som otroligt kontroversiell för sin tid och både i Sverige, men främst utomlands, för sin skildring av nakenhet och erotik. Samt den kvinnliga huvudrollens karaktärisering och bidrog på många sätt till att skapa bilden av Sverige som ett sexuellt frigjort land. Här kan vi ju även välja att se Per Anders, inte bara som en realistisk samtidsskildrare utan även en feministisk förkämpe. Att visa en kvinna som Monika som inte är i konform med sin samtids rådande normer utan bejakar sin egna vilja och främst sexualitet lämnade med säkerhet avtryck i både läsarna och biobesökarna gällande att det kan finnas andra vägar att gå i livet än den man fått förevisad.

7. AMSA (stopp 8 på kartan)

Svenskt kärnvapenförsvar är militärt meningslöst, politiskt oförsvarligt och moraliskt förkastligt. I mitten av 1950-talet uppkom en offentlig debatt om huruvida Sverige skulle skaffa eller utveckla en egen atombomb. 1957 ställde sig försvaret och dess dåvarande ÖB positiva till idén. Det var också denna fråga som ledde Per Anders till att bli fredsaktivist. Mot denna bakgrund bildades 1958 aktionsgruppen mot svensk atombomb, AMSA, i Stockholm. Per Anders Fogelström var en av de drivande medlemmarna, likaså andra renommerade personer så som journalisten Barbro Alving och författarna Sara Lidman, Carl Emil Englund och Tore Zetterholm.

Syftet med AMSA var att driva opinion mot att Sverige blev en kärnvapenmakt. I det syftet gav man bland annat ut en liten skrift "Meddelande från AMSA", varifrån det inledande textstycket i detta kapitel är hämtat. "Sällan har en så liten organisation spelat så stor roll som den gjorde under 1958–1960", skriver biografisten Karl-Olof Andersson.

Medlemmarna var aldrig fler än ca 30 personer, men deltog intensivt i debatter, föredrag och opinionsbildning. Per Anders själv debatterade bland annat mot den blivande högerledaren Gunnar Heckscher, mot generaler och senare mot överbefälhavare och på bara några år svängde den allmänna opinionen från ja och obestämda till en stark majoritet för nej till kärnvapen. Det formella beslutet togs några år senare, 1968, av riksdag och regering. Detta är bara ännu ett exempel på hur civilkurage av ett av Per Anders allra starkaste ledord och på hur tron på den lilla människans röst och motstånd kan förändra tankarna hos både en befolkning och hos de främsta ledarna.

AMSAs skrift från 1958 avslutas med följande meningar:

Det är viktigt att man söker hittills oprövade stigar när den konventionella vägen visar sig sluta i en avgrund. Debatten måste fortsätta och alla utvägar prövas ur det tragiska dilemmat i vilket mänskligheten befinner sig. Vi måste se framåt. Vi lever och dör bara en gång. Låt oss göra det med ansiktet mot hoppet och i en tro på framtiden för våra barn och för mänskligheten.

8. Sofia småklubbar (stopp 9 på kartan)

Som sextonåring 1933 startade Per Anders tillsammans med några kamrater Sofia småklubbar. Då det vid denna tid inte fanns någon kommunal fritidsverksamhet ville han ge småkillarna på östra Södermalm som var mellan tio och femton år gamla flera alternativ än gator och bakgårdar som tillhåll. Komministern i Sofia församling upplät lokal gratis i församlingshuset på Borgmästargatan 11 och medlemmarna uppgick snart till dryga hundratalet. Per Anders uppskattar senare att minst tusentalet söderpojkar var aktiva i SSK under den sexton år som verksamheten fanns.

Den tidigare medlemmen Jan Enström berättar om hur SSK bestod av ett antal småklubbar med ett tjugotal medlemmar i varje med namn som JK Jungmannaklubben, RK Riddarklubben och UV Unga vikingar där Per Anders var ledare. Samtliga av ledarna jobbade ideellt och en kväll i veckan hade man gemensamt möte i stora samlingsalen och därefter tog respektive ledare hand om sin grupp i någon lokal i prästhuset.

Under ett år kunde över 200 evenemang genomföras. Man arrangerade enkla aktiviteter som luffarschack, dragkamp och pingis, men även idrottstävlingar och turneringar. I den stencilerade tidningen SST kunde man 1941 bland annat läsa om hur lille Lennart Skoglund utmärkt sig i fotboll som sedermera kom att bli Nacka Skoglund. Hur Stig Claesson, SLAS vann längdhoppet för pojkar med 332 centimeter. Per Anders verkade redan här som kulturspridare genom bland annat filmvisning och högläsning. Han stimulerade också eget kulturutövande i församlingen då han som 18-åring började hålla återkommande PAF-kvällar var fjortonde dag under sensommaren 1935.

Ett tema kunde vara den egna produktionen. Utställning av fotografier, teckningar och målningar, musik och sång, uppläsning av prosastycken och dikter där samtliga utövande medlemmar uppmanades att anmäla sig till Per Anders i förväg. Här debuterade han också som dramatiker då han vid en av PAF-kvällarna satte upp dramat "Döda ideal". Tematiken med ungdomar som flyr ett trist och frihetskvävande vardagsliv återfinns sedan i hans stora genombrottsroman, Sommaren med Monika.

SSKs verksamhet i församlingshuset fortsatte ända fram till 1950 då den ständigt rådande schismen mellan kyrkan som tyckte att verksamheten skulle

inkludera fler religiösa inslag och ledarna som ville att SSK skulle vara av rent social karaktär slutade med att kyrkan drog in tillgången till lokalen. Några av ledarna fortsatte dock arbetet på andra platser, men verksamheten upphörde definitivt 1953.

Vi lyssnar på Matilda James:

”Man märker på ungdomarna att de inte har någon, de tror inte på sig själva över huvud taget. De har liksom inga, de är på botten. Typ. De vet att ingen tror på dem så de behöver inte kämpa för någonting. Eller, de behöver inte bidra med någonting heller för det finns inget som de kan göra för det här samhället ändå och där är väl den svåra utmaningen att få dem att känna att de är viktiga.

Det här arbetet är ju alltså det är ju något som alla måste jobba med. Och det är ju inte. Och vems ansvar är det? Att ta hand om de här och få dem att känna att jag betyder något. Jag måste också, jag kan göra en massa saker, min röst är viktig, min åsikt är viktig och i och med de att de känner så här, så hamnar de också i kriminalitet och umgängen som, som stöttar någonting annat hos dem. Som får dem att känna att jag betyder något här. I den här kretsen så är jag någon och det är mycket lättare att hamna där, att gå den vägen, än att faktiskt, så här, göra något vettigt eller viktigt eller så.

När de är väldigt små, små aktiviteter och små steg, precis som Per Anders Fogelström arbetade med att man kanske har en fotbollsturning, man spelar schack. A men, saker som i allmänhetens ögon ser ut som väldigt basic saker.

Men det är stort för dem. Att engagera sig i en aktivitet överhuvudtaget. Att få dem att så här, nu ska vi laga mat idag. Vad behöver vi? Hur mycket pengar krävs det? Vad blir resultatet? Hur gör vi sen? Det är svårt för många och bara de sakerna, om man bygger vidare på det, så kan man göra mer och mer till slut och de här personerna får känna att jag klarar av det här. Jag klarade av att baka en kladdkaka. Handla till den och det är stärkande bara det ibland. Eller att få med sig en grupp tjejer att så här, nu ska vi samlas den här tiden och dansa i danssalen. För den här tiden har vi bokat. Det kan verka futtigt, men det är stort.”

9. Hemma på Danelii Stiftelse (stopp 10 på kartan)

Pojken stod och såg ut genom fönstret. Kvällen var mörk, lyktljusen flämtade i duggregnet. Gatan låg tom. Ingen gick ut i onödan en sådan kväll och bilarna var få i stadsutkanten. Plötsligt stelnar han till. Böjer sig fram för att se bättre. Hälarna lyfter från korkmattan. En ensam man i hatt och mörk paletå går över gatan. Mot porten mitt under fönstret. In i de ensamma kvinnornas hus. Utanför bör då stå en man som han inte mött sedan den dagen för snart fem år sedan ute hos farmor. Kanske mannen som nyss gick utanför. En okänd, men ändå välkänd. Var inte rädd. Det är bara jag, ska mannen säga. Det är pappa.

Denna text är hämtad ur Per Anders bok Hem till sist från 1993 och kan ses som en skildring ur hans eget liv. Hit till Bondegatan 74 flyttar den då nioårige Per Anders och hans syster Ingrid då hans Naëmi 1926 får en lägenhet hos Danelii Stiftelse. En välgörenhetsstiftelse där bostäder uppläts till ensamstående kvinnor med subventionerad hyra. Några år tidigare hade Per Anders far Arthur emigrerat till Amerika och mamma Naëmi hade då flyttat in med Per Anders och Ingrid hos sin mamma Anne-Sofie och syster Tyra på Sigtunagatan för att klara ekonomin då Arthur inte sände pengar som han lovat. Uppväxten är kvinnodominerad. Mormor Anne-Sofie med moster Tyra, farmor Olga och faster Lallan och mamma Naëmi och syster Ingrid. Kanske lades redan här grunden för Per Anders mångfacetterade kvinnoskildringar i sitt kommande författarskap?

Farmor Olgas sociala överlägsenhet som herrgårdsdotter gjorde att hon hade svårt att acceptera svärdottern tillika bagardottern Naëmi, men i och med Arthurs emigrering växte kärleken till sonsonen. Per Anders blir nu inskriven vid Whitlockska skolan på Östermalm, tack vare medel från farmor Olga. En privatskola där eleverna främst kom ifrån rika familjer på Östermalm.

Vid tidpunkten för skolstarten hade han redan flyttat till Bondegatan och Daneliistiftelsen då Naëmi fått en fast anställning som kontorist, men förflyttningen geografiskt och socialt var vid denna tid stor. Sofia församling hade Stockholms absolut fattigaste befolkning 1926. Kontrasterna blir ännu större för Per Anders som i skolan blir kallad för öknamnet "kissedog", arbetarbarn. Detta leder till att han redan från en tidig ålder blir medveten om klasskillnader vilket kan tänkas även det la en stor grund till hans kommande patos och insiktsfulla författarskap, men bidrar också till rotlöshet då han

heller inte känner sig hemma hos arbetarbarnen på östra Södermalm.

Jag hör hemma någon annanstans, men var detta annanstans låg, visste han inte än, skriver han senare i Kvinnoland från 1954. Mellan faderns emigrering 1923 och fram till 1931 får familjen och få och sporadiska livstecken från Amerika i form av julkort och telegram. Men under 1932 konstaterar Olga och Naëmi att Arthur troligtvis har avlidit och Olga vill inte att familjen utforskar hans slutgiltiga öde vidare. Men trots avståndet till Amerika och de bristande livstecknen kan ni tänka sig Per Anders stå här i fönstret över entrén till Bondegatan 74, lutandes sig ut och väntandes på att hans pappa någon dag skulle komma tillbaka.

10. Vitabergsklubben (stopp 11 på kartan)

Vitabergsklubben bildas 1945 på Per Anders initiativ med två syften. Dels att erbjuda en fortsättning för de pojkar som vuxit ur Sofia småklubbar vid fjorton års ålder och dels att skapa en ungdomsverksamhet som var fristående från kyrkan. Fri från religiösa dogmer och öppen för kritiskt tänkande och sökande.

Både pojkar, och nu även flickor, från arbetarkvarteren på östra Södermalm utgjorde medlemsbasen som snabbt växte till ett hundratal och även lockade ungdomar från andra stadsdelar och sociala skikt. Åldrarna var mellan 15 till 35 och mötesplatsen var Ceders café beläget vid en liten gångväg vid Vitabergsparkens sluttning mot väster och där fanns aktiviteter att tillgå nästan varje kväll. Lokalen var nedsliten och ruffig, men Vitabergsklubben disponerade den gratis mot att de stod för upprustningarna och skötte underhållet. De flesta kulturformer fanns i verksamheten. Måleri, teckning, poesi, jazz, klassisk musik och visa.

Många av dessa verksamhetsområden skapade djupa avtryck hos medlemmarna och kan ses som en betydande plantskola då forna medlemmar återfinns bland den kommande tidens mest erkända kulturutövare inom arkitektur, skulptur och bildkonst, men även inom litteratur så som Klas och Svante Foerster, och inom skådespeleri som Catrin Westerlund.

Den forne medlemmen Jan Enström berättar om en av Vitabergsklubbens mest framstående avdelningar, Klubben målare och poeter, som även den uppkom på Per Anders initiativ 1946. De träffades 15 gånger om året i olika inspirerande miljöer på Södermalm, så som Fåfången och Skinnarviksberget och växte snabbt. Alster publicerades i medlemstidningen Utropstecknet och redan året därpå antas två av målarna i gruppen Sias och Hasse Fog till Mejan, eller Kungliga Konstakademien. Och något år därefter även Björn Lindroth, Bo Alsén och Sigurd Samuelsson.

Jan berättar också om hur Söders café vintertid dekorerades av medlemmarna i Målare och poeter till ljudet av jazzmusik och sånger av Evert Taube utförda av andra avdelningar. 1948 fanns så många alster att tillgå att en antologi gavs ut där Per Anders återigen var drivande och fann ett kombinerat tryckeri och förlag. Boken Vitabergsklubben dikter och prosastycken av 18 VBK-poeter illustrerade av 14 VBK-målare trycktes i 300 numrerade exemplar varav 1-5 hade en signerad originalteckning. Trots sin anspråkslöshet uppmärksammades den stort i pressen, ibland annat Bonniers litterära magasin.

Per Anders beskriver själv på gamla dar Vitabergsklubben med orden:

”Klubben var en ungdomsrörelse. Utan fastställda ideal, utan dogmer, förhållningsorder eller auktoriteter och utan någon sorts cementerad tro som kunde smitta oss med fundamentalismens pest. Denna tro att man har rätt och därför också rätt att begå vilka brott som helst mot den som inte delar ens tro. Trodde vi på någonting så var det på tvivlet. Det kändes riktigt, rent av tryggt.”

Vi ger ordet till Sara Boman:

”Jag sitter här idag som representant för Raul Wallenbergs Academy. Jag är verksamhetsansvarig för stiftelsen Raul Wallenberg Academy som just jobbar med att stödja unga att hitta modet att göra skillnad och när jag läser om det Per Anders Fogelström gjorde i sina unga dar, mycket engagerad i alltifrån idrottsklubbar till sociala och kulturella engagemang så kan jag verkligen spegla dels mina egna personliga erfarenheter av att engagera mig som ung och att hitta sitt eget brinn och att experimentera sig fram för att hitta sitt eget samhällsengagemang och sitt eget ledarskap. Det ser vi i vår verksamhet varje dag hur ungdomar sår det här fröet inom sig att jag kan göra skillnad. Jag betyder någonting och jag kan inspirera andra. När jag läser om Per Anders Fogelström som haft en otroligt stor påverkan på vårt samhälle under sin levnadstid, men även efteråt så kan jag verkligen se våra egna ungdomar idag och hur de börjar vandra en liknande vandring så att säga. Allt börjar ju, jag läste senast en undersökning här som LinkedIn hade gjort och tittat på alla medlemmar på LinkedIn och där kunde man se att om man kunde se ett tydligt engagemang eller någon slags föreningsengagemang eller ledarskapsuppdrag som ung, alltså mellan 16-20 år så hade man fyra gånger så stor möjlighet att bli entreprenör eller ha en ledande position inom ett företag. Otroligt att se hur viktig den här första upplevelsen av föreningsliv eller ledarskap kan leda till. Vi alla har en påverkan som, vi alla delar på samhället och i samhället har vi alla en påverkanszon, en del där just du kan påverka. Den är olika stor för olika människor och beror självklart på vilken bakgrund du har och vilket socialkapital du har och så vidare, men alla vi har en påverkanszon och det gäller att kartlägga den och utforska den. Vad kan jag påverka? Det börjar i det lilla, i att våga visa empati och civillikage, kanske kring dina klasskompisar och din närmsta familj och dina närmsta vänner. När du börjar utforska det, så märker du ganska tydligt att din påverkanszon kanske är ändå större. Du kanske påverkar hela din klass, eller hela din skola. Din arbetsgrupp, din arbetsplats, ditt samhälle, din stad, din kommun. Du påverkar flera än du tror. Civillikage handlar om att göra skillnad i det lilla, för att sen gör skillnad i det stora. Jag tror inte att Per Anders Fogelström kände att han förändrade

världen eller var en samhällsförändrare när han som tonåring engagerade sig i idrottsklubbar, men det var ett första steg för honom att träna sin empati, sitt mod och sitt ledarskap och jag tror det hade stor påverkan för självförtroendet och modet att fortsätta agera och tro på sig själv och bygga sina egna värderingar och sina egna styrkor för att sen kunna göra skillnad. Börja bara göra enkla saker så som att titta upp från telefonen när du sitter på bussen och se dina medmänniskor. Vad händer runtomkring dig? Är det någon som behöver din hjälp? Det tror vi är viktigt.”

11. I Kvinnoland (stopp 12 på kartan)

Per Anders Fogelström säger själv att han växte upp omgiven av idel kvinnor. Mamma Naëmi, syster Ingrid, mormor Anne-Sofie, Moster Tyra, Farmor Olga och faster Lallan. Det är svårt att tro att detta inte påverkade honom i sitt kommande författarskap och även låg till grund för att han anses vara en av de mest nyanserade kvinno-skildrarna i sin författargeneration. Från stadsserien där kvinnorna ofta porträtteras som familjens stöttepelare då männen av olika anledningar sviker rollen som den starka, till den banbrytande Monika i Sommaren med Monika, ett porträtt av en ung, självständig och fri kvinna som saknade motstycke i sin samtid. Fler exempel finns. I en borg av trygghet från 1957 följer vi den alkoholiserade Tor som tyngd av egna misslyckanden inom bland annat arbete, en natt tänker ta livet av sin yngre hustru Inga och deras dotter Anne-Marie. De klarar sig ju inte utan honom, men Inga vaknar precis innan Tor ska utföra dådet, överlever tillsammans med dottern, placerar Tor på vilohem och tar tillsammans med de anställda över Tors firma, ordnar upp affärerna och stärker företaget. Att kvinnor kan har knappast uttryckts mer tydligt. Om boken En natt ur nuet från 1955 skriver biografisten Karl Olov Andersson om huvudpersonerna att det till att börja med verkar som att mannen skall dra med sig kvinnan i uppgivenhet och misär, både andligt och materiellt, men till sist bryter hon sig loss med ambitionen att arbeta och försörja sig själv och med framtidsförhoppningar om ett anständigt liv. På så sätt blir hon i all anspråkslöshet, en av de många kvinnorna i Fogelströms berättelser som får representera de starka och livsdugliga i kontrast till män som ger upp allt för lättvindigt. Sedan har vi I kvinnoland från 1954 som räknas som ett av hans mest självbiografiska verk. Detta var en benämning som Per Anders hade ett komplicerat förhållande till, även om han medgett att huvudkaraktären Sigrid liknar både stadsseriens starka Emelie, om än vekare

och sorgsnare, och även är ett försök till porträtt av hans mor. Även de rivaliserande matriarkerna han upplevde under sin uppväxt, hans mormor och farmor återfinns här, om än givetvis förklädda.

Vi hör Ulrika Knutsson berätta:

Säga vad man vill, arbetarrörelsens historia i Skandinavien har alltid varit ett väldigt maskulint projekt, men där skiljer sig Fogelström från de stora inspirationskällorna. Att han också ser kvinnorna. Han ser kvinnornas roll i historien och han ser kvinnornas roll i arbetet. Det är så fantastiskt. Han når det här på alla nivåer. Från den lägsta. Han skildrar ju rent bokstavligt hur Stockholm byggs och hur Stockholm växer och sväller och vilka är det som är de lägsta i det projektet? Jo, det är murarsmäckorna, mursmäckorna heter de. De som gör det tyngsta och smutsigaste och djävligaste jobbet. Att släpa murbruket upp för stegarna till de skickliga murarmästarna som sitter där, gärna med en cigarrfimp i mungipan och väntar på att tegelstenen och murbruket skall bäras upp till dem. Den bilden av kvinnorna som släpar och männen som skapar och får cred, den är så tydlig och den slarvar inte Fogelström bort. Sen har vi kvinnorna i prostitutionen. Det är naturligtvis inget yrke, men Fogelström har gått till källorna. Han är så noga med att skildra hur många kvinnor som var upptagna i prostitutionen som var ett gigantiskt problem i Stockholm under den här starka urbaniseringsprocessen från 1880-talet till 1920/1930-talet. Då skildrar han också de prostituerade kvinnornas klasser från de lite eleganta tösorna som sitter i chambre separé på Stallmästargården med gamle byggmästare Bodin till medelklassens horor som står i cigarrhandel i tobakshandel, därför att de här tobaksaffärerna var ofta förklädda bordeller, ner till de allra enklaste och fattigaste mursmäckorna igen som knäcker extra som prostituerade i bergsskrevorna för en 25-öring. Det där är också Stockholms historia och en del av kvinnornas historia och Per Anders Fogelström skarvar aldrig med faktauppgifter här. Sen har vi Emelie, huvudpersonen i stadsserien.

Emelie som på något sätt personifierar samhällsmoderligheten som Ellen Key talade om och faktum är att jag tycker att Fogelström har hittat väldigt mycket inspiration hos Ellen Key, både ur detta att de klassiskt kvinnliga, eller det man kallar för kvinnliga, vårdande egenskaper är något viktigt för hela samhället. Det går inte att bygga ett samhälle utan en god reproduktion. Barnuppfostran, hälsovård, mat, ja också skönheten hör dit och allt det hade Emelie känsla för.

Emelie jobbar ju på fabrik. På Melinders tekniska fabrik och stöper ljus och gör två. Hon jobbar på paketeringsavdelningen så hon är alltså ansvarig för att paketera varorna vackert och snyggt. Ja, Emelie har en estetisk ådra, det är Fogelström noga med att antyd och hennes lillebror Olof blir ju sen också konstnär. Han blir för övrigt påhoppad för att inte måla idealiserade bilder av de vackra och starka arbetarna, utan får kritik för att han målar dem för svaga, för mänskligt svaga och utsatta, men han står på sig och vill inte förfälska verkligheten utan att skildra verkligheten som den är. Komplex, det är en konstnärs uppgift och där ur Olofs mun får man väl även en del av Per Anders Fogelströms ideal. Men just detta att Emelie som är samhällsmodern och som är ordningsam, som är plikttrogen och renlig och skötsam, till varje pris är hon renlig och skötsam. Hon är också dotter till Lotten som också är dotter till Johanna och de är tvätterskor båda två. Johanna är alltså själva urtvätterskan och Lotten hur fattigt och uselt det än är i hennes och Hennings hem så ska det vara rent och propert. Hon ligger på klappbryggorna i det kalla vattnet i Norra Hammarbyhamnen och det är, själva den handlingen är inte bara att tvätta överklassens linne för sin värvnings skull utan det är faktiskt den skötsamme arbetarens projekt. Jag ser hela den där bilden av tvättarbetet som alla tagit för givet, det tar man fortfarande för givet, men faktum är att det är ingenting att ta för givet utan det är den hårda reproduktionen som inte bara är nödvändig för mänsklighetens fortskridande utan Gud hjälp mig, kanske är meningen med livet. Att fostra barnen, att tro på framtiden, att tvätta och stryka och laga mat och försöka att skapa lite skönhet i vardagen. Alltså den svenska arbetarklassen skulle inte ha överlevt utan Emelie, mänskligheten skulle inte ha överlevt utan Emelie.

12. Svenska freds (stopp 13 på kartan)

Per Anders Fogelström var en stark pacifist både i tanke och handling. När han för första gången blev inkallad till rekryten 1938 ansåg dock då det nödvändiga i att bekämpa det nazistiska och fascistiska våldsideologier beväpnad då han redan vid tidiga år sett antisemitiska strömningar på nära håll. 1949, några år efter krigets slut, hade han bestämt sig för att sluta bära vapen i händelse av nya inkallelseorder då han sett ett efterkrigets stämningar där segermakterna stod emot varandra med ett nytt hotande världskrig. Han hade insett att våld föder våld och att spiralen måste brytas. Genom sitt arbete med AMSA (Aktion mot svensk atombomb) kom han i nära kontakt med Svenska freds, där han

sedermera valdes till ordförande 1959. En post som han skulle inneha i fjorton år. Det var en turbulent tid som inleddes med interna konflikter mellan det gamla rådande styret och en tillströmning av nya unga idealistiska medlemmar där Per Anders skrivit att förnyelsen var nödvändig, men att det även innehöll smärta och oro då hans arbete låg i att förena dessa två där en mellangeneration saknades. Några år senare, 1965, bryter Vietnamkriget ut. Frågan blir het politiskt, och en sekteristisk vänster började utkristallisera sig inom Svenska freds med frågan kring hur man skulle se på det av socialisterna berättigade våldet som utövades av befrielseörelserna i Tredje världen. Här höll Per Anders alltid en rak linje. Vår sak är att tala för fredens möjligheter. Han lyckades enligt sin efterträdare Åke Sandin, genom sin vänlighet och diplomatiska förmåga alltid att ta freden i fokus. Utan förslagen på politiska genvägar till lycka genom världsfrälsarläror.

Vi hör Agnes Hellström berätta:

Per Anders Fogelström har varit en stor förebild för mig genom hela mitt stockholmsliv. Först när jag kom till Stockholm och bodde vid Slussen och fick återuppleva de miljöer han skrivit om. Sedan i mitt eget skrivande när jag började skriva skönlitterärt och hur han själv då berättade historier och sedan slutligen när jag blev aktiv i Svenska freds och det visade sig att han hade varit ordförande där och nu är jag själv ordförande i samma förening och bär vidare ett jättestort arv som han lämnat efter sig. Per Anders Fogelström tog alltid debatten med ett enormt lugn och jag tror att det senare har blivit en stor del av Svenska freds identitet. Att vi tar debatten, men alltid med skarpa fakta och med en förankring i vad det är för värld vi tror på. Han hade ett citat som jag tar väldigt mycket fasta på som är:

”Vi i fredsrörelsen vill satsa på den ännu oprövade möjligheten istället för den länge prövade omöjligheten.”.

Hans frågor som han drev och hans engagemang i Svenska freds är fortfarande högaktuella. Jag tror att fredsengagemanget vilar väldigt mycket i skuggan av Per Anders Fogelströms författarskap, men det var en otroligt stor del av hans identitet och det jag tyckte han gjorde som var så imponerande och som är en så stor förebild för mig själv var att han insåg att med makt kommer ett väldigt stort ansvar och när han blev ekonomiskt oberoende genom sitt författarskap så använde han pennan och det talade ordet som medel för att förändra världen och i Svenska freds hjälpte han även till ekonomiskt genom att betala

räkningar för förening som historiskt varit väldigt fattig och ja, donerade både förskott för sina böcker, men också royalties som senare betalades ut och det tar jag med mig i mitt ordförandeskap genom att ta vara på den makt jag har både genom de privilegier jag fötts med och förskansat mig genom livet för att förändra världen. Per Anders Fogelström han kompromissade aldrig med sina ideal. Väldigt många människor förändras och kanske ändrar åsikt när det blir mer bekvämt att tycka någonting annat, men han var en saklig och sansad och extremt engageras fredskämpe genom hela sitt liv.

13. Tidningsredaktören och motståndsmannen (stopp 14 på kartan)

Redan som barn på Wittlochska skolan på 1920- och 30-talet började Per Anders bli medveten om det politiska läget i Europa och allra främst i Tyskland med den groende nazismen på frammarsch och stockholmsnazisterna hade även regelbundna möten vid Nytorget bara några kvarter från hans eget hem vid denna tid. I protest kunde Per Anders redan under det tidiga 1930-talet ses läsa svenska motståndstidningar på skolgården och under sitt kommande liv skulle hans egna insatser i tidningsvärlden bli betydande för samma kamp. Genom samlingen *Kämpande demokrati* där han under åren bland annat hade rollen som sekreterare och revisor, gavs tidningen *Trots allt* ut som ansågs vara ett av de viktigaste organen för antinazistisk opinionsbildning i Sverige under Andra världskriget med en upplaga på uppemot 20 000 exemplar. Den kan av många ha ansetts radikal för sin tid med rådande neutral pressfrihet och bland annat dömdes Ture Nerman trots stora protester till tre månaders fängelse 1939 för artikeln *Hitlers helvetesmaskin*. Per Anders bidrog utöver artiklar också till opinionsbildning bland annat genom att kritisera Dagens eko i Sveriges radio för att inte ge en rättvis bild av svenska tidningars kritik mot nazism och Tyskland. "*Vad fri svensk press vågar sjunga ut med, det får man höra via Londonradion.*" Hans arbete fortsatte sedan vidare på tidningen *Världspressen, det bästa ur all världens press*. Lojal till den dåvarande neutrala pressfrihetsordningen i Sverige kan det tänkas att detta var en svår balansgång för Per Anders då han som ansvarig utgivare tvingades publicera material från krigets bägge sidor, men då med stark favör för de allierades kvalitetstidningar från bland annat USA och England, kontra tyska propagandablad där läsarna var ytterst kapabla att märka en stor kvalitetsskillnad.

Tillsammans med tidningens danska utgivare Svend P Berndsen som av många

troddes ha starka kopplingar till den danska motståndsrörelsen började man 1943 även att ge ut *Joker* en intelligent humortidning med karikatyrteckningar och kortare redaktionella texter. Det var många av tidens mest erkända konstnärer och författare som frilansade och bidrog med innehåll så som Karl Gerhard, Isaac Grünewald, Moa Martinsson, Vilhelm Moberg, Nils Ferlin, Evert Taube, Gunnar Ekelöf, Kardemumma, Slas och Einar Jolin.

Från och med 1944 kunde även signerade texter från Per Anders återfinnas och tidningen ges ut ända fram till 1947, två år efter Tysklands förlust av Andra världskriget.

Vi ger ordet till Kurdo Baksi:

Per Anders Fogelström är en förebild för mig. Dels för hans kamp mot nazismen, men även som författare och jag känner att jag har små, små likheter med honom, utan att jämföra mig med honom särskilt mycket. Det är att han har också varit med och startat små tidningar, med små upplagor som inte levt så länge och hade han levt idag så hade han tagit sitt ansvar mot nazismen och rasismen, men också kommenterat lite modigare Trump i USA, med den här förfärliga utvecklingen mot journalister och oliktankande i Turkiet, i Polen, i Ryssland i Ungern. Han hade säkert så mycket att säga till om han levt och varit bland oss och jag tycker intellektuellt på tjugohundratalet tar inte så mycket ansvar och visar inte upp sig. Det är sällan någon intellektuell demonstration på Sergels torg till exempel. Det ges inte ut några tidningar och sådär som är politiskt laddade och intellektuella och människovänliga. Så att jag saknar Per Anders Fogelström i kampen mot nazismen idag. Sen tror jag också att han var väldigt bra på att ta ställning, men också att definiera saker och ting så precis det var. Han skulle inte kalla ett riksdagsparti som ägnar sig åt intolerans idag i Sverige för ett parti med auktoritära rötter. Han skulle kalla spade för spade.

Sen tänker jag på någonting annat som är viktigt för mig. Det är att hans roman under Andra världskriget publicerades inte. Det fanns ju en censur i Sverige för att man vågar inte trotsa den här tokiga Hitler helt enkelt. Nu kommer den här romanen ut, hundra år efter hans födelse, och det är också ett fantastiskt sätt av honom att bidra till kampen nu. Jag tror det kanske var meningen att han kanske skulle komma att publiceras först nu. På det sättet är han bland oss och kämpar mot intolerans och nazism just nu.

14. Epilog (stopp 15 på kartan)

Jag heter Rebecka Pershagen och det är jag som har skapat den här audiowalken eller mobilvandringen om Per Anders Fogelström som du just har lyssnat på och jag är konstnär och skådespelare samt grundare och konstnärlig ledare för den platsspecifika djupkonstappen Tempus Fugit. Det har varit helt fantastiskt för mig att få utföra det här uppdraget åt Stadsmuseet i Stockholm då jag dels fått fördjupa mig i aspekter av Fogelströms liv som jag inte varit medveten om alls, samt träffa så många inspirerande personer som verkar i hans anda och som jag har fått intervjua.

Många gånger under projektets gång har jag stannat upp förundrad över hur en enda människa har kunnat uträtta så mycket under sin livstid och även vilken visionär han var med samhällsgärningar som ekar högaktuella än idag. Jag kommer ägna fortsättningen av detta jubileums år för Per Anders genom att läsa ännu fler av hans böcker. Om även du blivit intresserad av att fördjupa dig så kan jag rekommendera biografien *Per Anders Fogelström, ett liv för litteraturen, freden och miljön* av Karl-Olof Andersson, utgiven av Stockholmia förlag, varifrån majoriteten av fakta i den här mobilvandringen är hämtad. Den okuvliga friheten som Per Anders skrev innan Andra världskriget, men som gavs ut först i år 2017 är även den utgiven av Stockholmia förlag. Och sen nämns även en uppsjö av hans böcker i den här vandringen som till exempel *Sommaren med Monika* och allra främst *Stadsserien*. För en komplett litteraturlista kan du besöka www.fogelstrom2017.se och mer information kan du även hitta på www.stockholmskällan.stockholm.se

Jag vill tacka alla personer som jag har fått intervjua under det här projektet och som finns med i de olika kapitlen och även ett varmt tack till Torvald Olsson Sundelin och Maria Avellone Neel från Stadsmuseet i Stockholm. Tusen tack för att du har lyssnat och hoppas att du haft en trevlig stund med Fogelström.